

mégis a selmebányai szárnyasoltár felső sorának lezáró tábláját tudhatjuk benne. Érkezését tehát érthetően övezte nagy izgalom. Azt beszélük, a kiállítás egyértelmű választ hozott: a Királyok Imádása tábla valóban az oltár része volt. A mostanáig nagyrészt rosszminőségű fekete-fehér reprodukciókról ismert, a háttér itálianizáló, ideális architektúrájával, a királyok *aranyos-mustrás* öltözékével szokatlannak tetsző táblát szemünknek talán neheznek tűnik a jólismert együttesbe illeszteni – a döntő érvet azonban a táblák közszemlére tett hátoldalán felfedezhető másodlagos felhasználás nyomai szolgáltatják. Ha valóban összetartozik a hét tábla, az több új kérdést is felvet. Újragondolásra készítetnek a stiláris eltérések; ismét felvetődik a fiatal király portrészzerű figurájának festői önarcképét (Mojzer) illetve megrendelő-portréréként (Urbach) való értelmezése, s az ezen a szalon való esetleges továbbindulás; s nem utolsósorban az új, 180×82 cm méretű tábla nyomán átalakul a katalógusban ismertetett, eddig 162 centiméteres táblamagassággal dolgozó oltárrekonstrukció is. (Érdekes belegondolni, hogy a jelenleg ismert tábláknál így 20–40 centiméterrel magasabb eredeti kompozíciókkal kell számoljunk.) Ezekre az izgalmas kérdésekre már a kiállítás eredményeit közreadó publikációból kell választ kapjunk.

Andorka Júlia

CZÉH SÁNDOR MAGYARÓVÁRI NYOMDÁSZ-KIADÓ ILLUSZTRÁCIÓINAK MINTAKÖNYVE AZ 1836 ÉS 1875 KÖZÖTTI ÉVEKBŐL. (szerk. Helle Mária; Balassi Kiadó, Budapest, 1998.)

A nyomdatörténeti kutatások már régóta a művelődéstörténeti érdeklődés előterében állnak, a témának tekintélyes irodalma van: egy nyomda történetének monografikus feldolgozásától kezdve egy-egy korszak kiadványainak vagy egy kiadványtípus fejlődésének vizsgálatáig igen változatosak a feldolgozások. A kiadványok művelődéstörténeti vonatkozásai mellett azonban elsikkadt az illusztrációkra, a kiadványok vizuális aspektusára irányuló érdeklődés, sőt általában is megállapítható, hogy a grafikatörténet ezen vonatkozásai, illetve általában a populáris vizuális kultúra kutatása Magyarországon meglehetősen elmaradott. A tömeges előállítású nyomtatványok képanyagának vizsgálatára a német tudományszervezetben a néprajztudomány keretei között került sor, a kutatási irányzat Bildkunde néven vált ismertté, eredményeiről leginkább N.-A. Bringéus: *Volkstümliche Bildkunde* c. műve (München, 1982), illetve a *Volkskundlichen Bildforschung* Komitee számtalan kiadványa alapján tájékozódhatunk. Magyarországon ennek az emlékműnek (nevezzük jobb híján populáris grafikának) a vizsgálatára mind a néprajz, mind a művészettörténet irányából több kísérletre is találunk példát, de igazából egyik tudo-

279

393 (2. H. H. H.)

1. Regis Szt. Ferenc iskolás gyermekek között 2. Szent Anna oktatja Máriát

mányterület sem tekintette sajátjának a feladatot. A problémát úgy jellemezhetnénk, hogy az uralkodó paradigmák szerint a művészettörténet számára ez az anyag nem volt eléggé „elit”, a néprajz számára pedig nem volt eléggé „népi”. A vizuális kultúrának ezzel a populáris szegmensével még leginkább a nyomda- és könyvtörténeti kutatásokon belül, az illusztrációk és könyvdíszítések vizsgálatára irányuló munkák (így például Soltesz Zoltánné, Szelestei N. László, Borsa Gedeon írásai) érintkeznek. Hogy a terület vizsgálata mennyire elmaradott nálunk, elég pusztán a magyar terminológia pontatlanságára utalni, mely még az anyag legfontosabb műfajainak, technikáinak leírására is alig alkalmas.

Az elmúlt egy-két évtizedben a helyzet néhány kutató (elsősorban Knapp Éva, Szilárdfy Zoltán és Tüskés Gábor nevét kell itt megemlítenünk) kitartó munkájának köszönhetően változni látszik. Az utóbbi időben magyar anyagról igen jó forráskiadványok jelentek meg,¹ az eddig publikált tanulmányok jelentős előrelépést jelentenek a terület kutatástörténe-

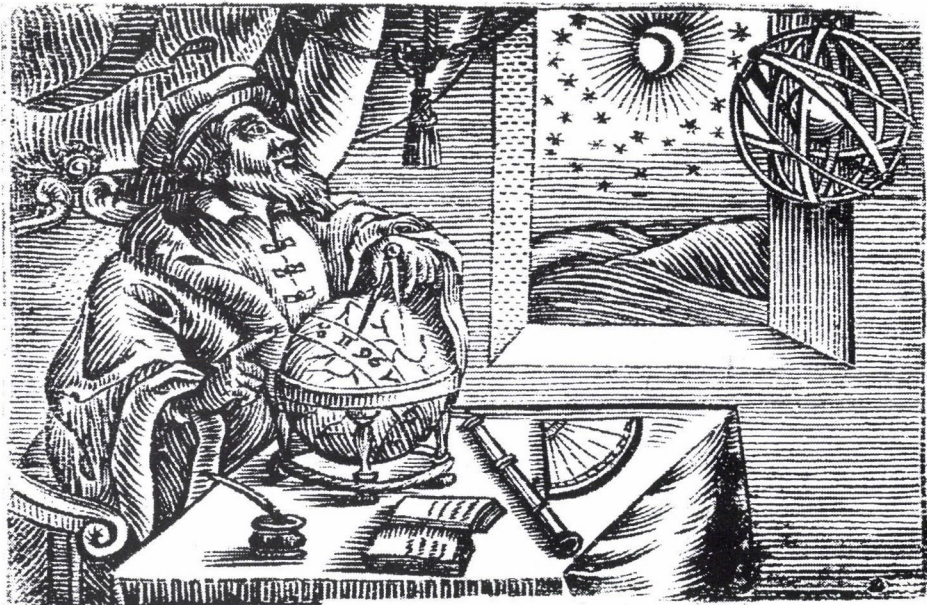
tében.² A hazai emlékanyagot publikáló forráskiadványok sorát bővíti a Czéh-nyomda Balassi Kiadónál most megjelent mintakönyve.

A kötet igazi ritkaságnak, csemegének számít mind a hazai, mind a nemzetközi könyvpiacra. 18. sz.-i betűmintakönyvek hasonmás kiadására, illetve feldolgozására több példát is találunk,³ de illusztrációs mintakönyv – legalábbis a recenzens tudomása szerint – sem itthon, sem külföldön nem jelent még meg. A hazai viszonyok ismeretében az is óriási szerencsének számít, hogy a mintakönyv egyáltalán fennmaradt (jelenleg a mosonmagyaróvári Hansági Múzeumban őrzik). A könyv megjelentetése Helle Mária kitartó és alapos munkájának köszönhető. A recenzens itt kíván hangot adni elismerő szavainak, hogy a szerkesztő (aki egyben a bevezető tanulmány szerzője is) vállalta az anyag kutatásának, a nyomda-történet rekonstrukciójának, a kötet szerkesztésének és nem utolsósorban kiadásának feladatát.

A kötet bevezető fejezetéből részletesen megismerhetjük a Czéh Sándor által 1836-ban Magyaróváron alapított nyomda történetét, megtalálhatjuk az 1836–1886 között megjelent kiadványok jegyzékét, valamint az illusztrációs mintakönyv metszeteinek tételenkénti meghatározását. Ezt követi a mintakönyv eredeti lapjait hasonmás formában, az eredeti méretben, az eredeti leltárszámokkal közlő 108 tábla.

A nyomtatott művek bibliográfiai összesítése lehetővé teszi a könyvkiadás tartalmi szempontok szerinti vizsgálatát. Ebből kiderül, hogy az 1836–1886 közötti időszakban a magyaróvári Czéh-nyomda 306 kiadványának megjelenéséről van tudomásunk. A kiadó repertoárja a múlt századi vallásos és világi ponyvairódalom klasszikus tematikáját képviseli: a kiadványok jelentős része vallásos jellegű (Mária-énekek, ima-gyűjtemények, csodatörténetek, zsoldárok), nagy számban szerepelnek kalendáriumiok, dalfüzetek, rémhistóriák, bűnügyi történetek, verses paródiák, mesék, kisebb részben tankönyvek (ábécés-könyvek), politikai és irodalmi jellegű művek. A nyomda tehát kiadványok igen széles spektrumát kínálta a nagyközönségnek, kiadói profilja jól illeszkedik a hasonló, főleg ponyvákat megjelentető múlt századi magyarországi (így például a pesti Bucszánszky és a budai Bagó féle) nyomdák sorába. A ponyvákat vásárló közönség etnikai összetételének megfelelően a megjelent nyomtatványok körülbelül fele-fele arányban magyar, illetve német nyelvűek. A Czéh-nyomda betűmintakönyve sajnos nem maradt fenn, s a nagyszombati nyomda betűmintakönyvének megjelenése után e veszteség súlyát igen tekintélyesnek érezzük.

A Czéh-nyomda illusztrációs mintakönyve 1179 számozott illusztrációt tartalmaz, a nyomda tehát gyakorlatilag ennyi dúccal rendelkezett és gazdálkodott. Az illusztrációs mintakönyv fennmaradásának és kiadásának nem utolsó sorban épp ebben áll a jelentősége, nevezetesen hogy a nyomda képanyagát nem kell aprólékos munkával rekonstruálni (mint ahogy például a 17. sz.-i nyomdász-kiadó Ferencffy Lőrinc esetében Holl Bélának

735

3. Asztrológus képe kalendáriumhoz

736

4. Vándor kalendárium-áros

899

5. Meseillusztráció

kellott)⁴ hiszen a mintakönyvből egyértelműen kiderül, milyen képanyagból válogatva kerültek ki a nyomda kiadványinak illusztrációi, ebből következtethetünk a kiadó és a közönség igényeire, egy sajátos képhagyomány mechanizmusának működésére.⁵ A képanyag közel fele vallási tárgyú (bibliai jelenetek, szentek ábrázolásai [1., 2. kép], kegyképek, stb.), a mintakönyv anyagának fennmaradó részét városképek, kalendáriumok [3., 4. kép], históriák, mesék [5. kép], dalfüzetek illusztrációi, valamint címerek, vignetták, fejlécek stb. teszik ki.

Az illusztrációs készletet alaposabb vizsgálat alá véve az anyag két legszembetűnőbb jellegzetessége az anyag gazdagsága és „archaikuma”. Fel-tűnően és meglepően gazdag a vallási tárgyú képanyag, ezen belül is elsősorban Jézus és Mária ikonográfiája. Különösen a vallási tárgyú illusztrációk, de a kalendáriumok képanyaga is jelentős részben 18. sz.-i eredetű, jellegzetes barokk ikonográfiai típusokhoz kapcsolhatók, illetve 18. sz.-i kalendáriumok, csíziók illusztrációira vezethetők vissza. A metszetek közvetlen előképei igen gyakran a 18. sz. első harmadából fennmaradt áhítati kiadványok, illetve kalendáriumok, csíziók képanyagában fedezhetők fel. Az előképek és a mintakönyv metszeteinek összevetésekor a legszembetűnőbb jelenség a provincializálódás. Még tisztázásra vár, hogy a nyomda milyen forrásból szerezte be dúcait, de jól látható, hogy a Czéh-nyomda által használt illusztrációs-készlet javarésze kissé provinciális mesterek korábbi – olykor majd másfél évszázados – metszetek másolásával, facsimileként előállított dúcaiból áll, sőt talán maguk a dúcok is jelentős részben a 18. sz.-ban készültek, s vásárlás útján vagy egy nyomda felszámolásakor kerültek a múlt század 30-as éveiben a Czéh-nyomda birtokába. A sasvári Pietát ábrázoló metszet [6. kép] közvetlen előképe például egy 1737-es fametszet,⁶ a pozsonyi trinitáriusok kegyképét ábrázoló metszet [7. kép] szintén egy 1737-es fametszet facsimiléjeként készült,⁷ a pestisjárványtól oltalmazó szenteket ábrázoló metszet [8. kép] előképe egy 18. sz. eleji kompozíció,⁸ a 231-es számú klasszicista keretdísz a nagyszombati egyetemi nyomda készletének egy dúcára vezethető vissza,⁹ a boldogaszszonyi kegyszobrot a búcsújáróhely látképével ábrázoló metszet [9. kép] pedig egy 1800 körüli rézmetszet nyomán készült.¹⁰ Mindez jól érzékelteti a sokszorosított grafika szerepét a magasművészet ikonográfiai típusainak, formanyelvének közvetítésében a szélesebb rétegek felé, egyben jelzi ezen ikonográfiai és stílári készlet konzerválódásának, egy sajátos népi képhagyomány kialakulásának útját, általában a populáris kiadványok kultúraközvetítő szerepét. Másrészt nyilvánvalóvá válik, hogy ezek az ábrázolások szoros kapcsolatban állnak a sokszorosított kisgrafika más műfajaival, mint például az áhítati funkciókat szolgáló illusztrált kiadványok különböző megjelenési formáival (önálló búcsúképek, imalapok, stb.) melyek itt mint illusztrációk jelennek meg.

A metszetek, különösen az ornamentális záródíszek és vignetták stílusukat tekintve egy igen lassú barokk-klasszicizmus stílusváltásról tanús-

GNADEN BILT ZU SASSIN.

277 (3. 2. 1. 1.)

6. A sasvári Pieta

313 (3. 2. 1. 1.)

7. A pozsonyi trinitáriusok kegyképe

480

8. Pestisjárványtól védő szentek

311

9. A boldogasszonyi kegyszobor

kodnak, ahogyan a képanyag egésze is lassú tematikai váltást mutat. A képanyag jelentős részét tehát sommásan a 18. századból fennmaradt, „alászállt kultúrkincsként” (gesunkenes Kulturgut) jellemezhetnénk. Más nyomdák illusztrációs gyakorlatával összevetve a magyaróvári anyagot azt állapíthatjuk meg, hogy ez a fajta stiláris és tartalmi konzervativizmus a populáris kiadványokat előállító nyomdák működésének sajátossága. Az „elitkultúra” számára termelő nyomdák jóval dinamikusabban változtatják nyomdai készletüket. Az „elit” és „populáris” kiadványok illusztrációinak különbsége a tartalmi és stiláris változás dinamizmusának eltérő volta mellett a nyomdai gyakorlat technikai különbségeiben is megmutatkozik. A tömeges képtermelemben a fametszet és rézmetszet alkalmazásának gyakorlata a ponyva- és könyvillusztráció előállítási és nyomtatási technikáját tekintve az elit és a populáris kultúra különválásának kezdetétől, a 16.–17. sz. fordulójától kezd szétválni az igényesebb kiadványok és az olcsóbb, alsó társadalmi rétegeknek szánt kiadványok előállításában. Az ezt követő időszakban ezek az olcsóbb, tartósabb, de durvább rajzolatú fadúcok a ponyvakiadványok illusztrációs gyakorlatában élnek tovább, így a Czéh-nyomda 19. sz.-i ponyváin is kizárólag fametszetek fordulnak elő. A 19. sz.-ban is jól elválik az „elitkultúrának” szánt könyvek és a ponyvák illusztrációs gyakorlata, míg például Heckenast Gusztáv irodalmi kiadványaihoz a legjobb hazai és külföldi művészekkel készítetteti az illusztrációkat (Barabás Miklós, Peter J. N. Geiger, Josef M. Kaiser), addig a ponyvák kiadói rendszerint anonim (divatos szóval élve: „no name”) metszőkkel dolgoztak, a szó konkrét és átvitt értelmében is. A 18.–19. sz.-i ponyvafüzetek illusztrációinak dúcai már inkább egyszerű kézművesek, mintsem metsző-mesterek munkái, rendszerint jelzet nélküliek, technikai és művészi színvonaluk jóval elmarad a korabeli rézlemezek kvalitásától. A nyomda illusztrációs-készletének vizsgálatát nehezíti, hogy a dúcok készítői rendszerint ismeretlenek, keletkezési idejükre és helyükre csak alapos vizsgálat után, elsősorban más nyomdák kiadványain való előfordulásuk alapján következtethetünk.¹¹ Az illusztrációk fadúcainak készítőit nem kell feltétlenül a nyomdász környezetében keresnünk, mivel a dúcok származhatnak az eladásra is termelő hazai és külföldi — rendszerint a nagyobb nyomdák mellett működő — metszőműhelyekből. Ismert jelenség a dúcok nyomdák közötti vándorlása, a nyomdakészletek keveredése, ugyanakkor számolhatunk a metszéssel foglalkozó nyomdászok, nyomdászsegédek tevékenységével is, bár a Czéh-nyomdában nem működött metsző-műhely. Czéh Sándor Ipolyi Arnolddal folytatott levelezéséből tudjuk például, hogy az Ipolyi által gyűjtött népmesék kiadásához egy pesti metszővel készítettett dúcokat, a Czéh-nyomda illusztrációs-készletének jelentős része azonban feltehetően más (talán leginkább bécsi és pozsonyi) nyomdák eladásra kínált dúcaiból származik. A nyomda illusztrációs készlete tehát különböző forrásokból származó dúcokból áll össze, tárgyük, méretük, ikonográfiai és formai sajátosságaik alapján bi-

zonyos tartalmi és stílusbeli összefüggések, egyfajta koherencia mégis megfigyelhető az anyagban.

A kötet megjelenése igen széles utat nyitott a „népi grafika” kutatása előtt, számos lehetőség, megközelítésmód és szempontrendszer kínálkozik az anyag vizsgálatára, kiaknázására. A nyomtatványok illusztrációinak vizsgálata eddig általában egy-egy könyvtípusra irányult (német nyelvterületen önállóan foglalkoztak például a természettudományi, mese- és prédikációgyűjtemények illusztrációival), egy nyomda illusztrációs készletét összefüggően azonban még nem vizsgálták. A kutatás irányulhat arra, hogy az adott, meglehetősen tág időbeli határok között hogyan változik kép és szöveg kapcsolata. A vizsgálat tárgya lehet a műhely magyarországi, illetve külföldi kapcsolatrendszere, a kiadványok kultúráközvetítő szerepe, az illusztrációk származásának tisztázása. Külön elemzést igényel az illusztráció és szöveg kapcsolata, kép és szöveg viszonyának milyensége, kép és szöveg közös funkciója. Vizsgálható továbbá a nyomda könyvkereskedői tevékenysége, illetve a szűkebb régió kultúrájának alakításában betöltött szerepe. A kötet mindemellett olyan kultúrtörténeti adalékokkal is szolgál, mint például azok az álmképekkel kombinált lutricédulák, melyeket az előző éjszakai álom alapján választottak ki a lottózók.

A mintakönyv azért bír különös értékkel és jelentőséggel, mert betekintést enged az újkori európai populáris kultúra vizuális megnyilvánulásainak eddig csak kevéssé ismert területére, ami egyrészt új megvilágításba helyezi a magas műveltség és a népi kultúra kapcsolatát, valamint a társadalmi rétegződés és a kultúra differenciálódásának történeti összefüggéseit, másrészt lehetőséget ad a különböző rétegek közötti kulturális közvetítő csatornák vizsgálatára. A Magyarországon eddig kevéssé vizsgált könyvillusztrációs gyakorlatra irányuló további kutatások és kiadványok, a különböző európai országokban már évtizedek óta folyamatosan publikált ilyen jellegű forráskiadványokhoz hasonlóan a további művelődéstörténeti, művészettörténeti, kultusztörténeti, néprajzi kutatásokba való beépüléssel tanúsíthatják jelentőségüket.

JEGYZETEK

¹ SZILÁRDFY Z. – TŰSKÉS G. – KNAPP É.: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről. Budapest, Egyetemi Könyvtár, 1987. SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből I. 17.–18. század. Néprajzi Tanszék, Szeged, 1995.

SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből II. 19.–20. század. Néprajzi Tanszék, Szeged, 1998.

² vö.: Szilárdfy Z. művészettörténeti munkásságának bibliográfiája. in: *Ars Hungarica*, 1997/1–2. 8.–11. G. TŰSKÉS – É. KNAPP: *Volksfrömmigkeit in Ungarn*. Dettelbach, 1996 (Quellen und Forschungen zur Europäischen Ethnologie. Bd. 18.)

³ A nagyszombati egyetemi nyomda betűmintakönyve, 1773. Hasonmás kiadás. Budapest, Balassi Kiadó, 1997. SZENTKÚ-

TY P.: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. 1940. Magyar Bibliofil Társaság

⁴ HOLL B.: Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Magyar Helikon, 1980.

⁵ A Czéh-nyomda illusztrációs mintakönyve mellett a múlt szadból a pesti Landerer és az Egyetemi Nyomda mintakönyvének fennmaradásáról van tudomásunk.

⁶ SZILÁRDFY – TÜSKÉS – KNAPP 1987. kat. sz. 279.

⁷ uo. kat. sz. 268.

⁸ SZILÁRDFY 1995. kat. sz. 196.

⁹ A nagyszombati egyetemi nyomda betűmintakönyve, 1773. (1997.) 285.

¹⁰ Szilárdffy – Tüskés Knapp 1987. kat. sz. 34.

¹¹ A hazai grafikátörténet ebben a vonatkozásban elért kevés eredménye közül itt kell megemlítenünk egy nívós kismester, a francia származású, az 1780-as évektől Magyarországon tevékenykedő J. Gritner tevékenységének feltárására irányuló kísérletet VAYERNE ZIBOLEN Ágnes: Gritner J. magyarországi munkásságának körvonalai. in: *Ars Hungarica*, 1981/2. 225.–231. Néhány Gritner jelzetű metszet a Czéh-mintakönyvben is felbukkan, így például a 999-es számú, Vesta templomot ábrázoló metszet esetében.

Serfőző Szabolcs

PULSZKY FERENC (1814–1897) EMLÉKÉRE. FERENC PULSZKY (1814–1897) MEMORIAL EXHIBITION. [Katalógus] Magyar Tudományos Akadémia, Művészeti Gyűjtemény. Budapest, 1997. 195 lap. ill. Kiállítás a Magyar Tudományos Akadémia Székházának III. emeleti helyiségeiben, 1997.október 31 – 1998.március 31. A kiállítást rendezte Basics Beatrix és Szabó Júlia.

A magyar múzeológia megteremtőjének, Pulszky Ferencnek az emlékére, halálának centenáriumán, a régész-művészettörténész kutatók összefogásával, a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézetének vezetésével, a kiváló polihisztor tudóshoz méltó kiállítás született, amelyet a hazai gyakorlatban ritkának mondható, színvonalas katalógus kísért.

A magyar és angol nyelvű katalógusban érdekes tanulmányok olvashatók Pulszky Ferenc életével kapcsolatban Csorba László, Kabdebó Tamás és Szilágyi János György tollából. A szerzők más-más aspektusból rajzolták meg Pulszky életútját, értékelték egy-egy korszakát. Szilágyi János György – a Pulszky életmű legelmélyültebb kutatója és ismerője – behatóan foglalkozott a Fejérváry–Pulszky gyűjtemény ókori anyagával, külön tanulmányban és a kiállított tárgyak kapcsán a katalógus címszavaiban is. (E gyűjteményből olyan jelentős műtárgyak is kerültek a Szépművészeti Múzeum Antik Osztályának birtokába, mint a Grimani kancsó.)

Szentesi Edit tanulmányában a Fejérváry gyűjtemény Parthenon-fríz másolatáról írt, melyet Josef Daniel Böhm készített. A család egykori eperjesi házában még ma is megtalálható dombormű – mely feltehetően az ifjú Pulszky számára is nagy élmény lehetett – készítésének történetével, művészettörténeti jelentőségével, de magával a ház történetével és a fríz felfedezésével is foglalkozott a szerző.